

İlmî, Sosyal, Kültürel ve Siyasi Etkileri Bağlamında Kur'an'ın Noktalanma ve Harekelenmesi ve Ebû Amr ed-Dânî'nin Bu Sürece Katkısı

Dr. Öğr. Üyesi İmran Çelik | ORCID: 0000-0001-6598-8943 | imran.celik@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat Bilim Dalı, Rize, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/0468i1635>

Öz

Önceki semavi kitapların tahrifi, Kur'an'ın mevsûkiyeti konusunda Müslümanları daha hassas davranma psikolojisine sevk etmiştir. Kur'an'ın Hz. Peygamber tarafından vahiy katiplerine yazdırılması ve sahâbe tarafından ezberlenilmesi buna yönelik çabalar olarak ifade edilebilir. Sonraki süreçlerde; korunması, doğru okunması, lafızlarının muhafazası ve Mushaf üzerine yapılan ve yine sahih okumaya yönelik tasarrufların hepsi önemli vazifeler olarak düşünülmüştür. Hz. Peygamber'den sonra Kur'an'ın cem'i, istinsahı, noktalama ve harekeleme işlemleri, yaşanmakta olan sosyal, kültürel ve ilmî sürecin bir gereği olarak ihtiyaca mebni gayretler olduğu söylenebilir. Bu çalışmada, Kur'an'ın noktalanması ve harekelenmesi; tarihi seyri, sosyo-kültürel, ilmî ve siyasi saikleri ile ele alınmıştır. Ayrıca Arapça bilgisi olmayanların noktalama ve harekeleme olmadan Kur'an'ı okumalarının imkânı meselesi, örnekler verilmek suretiyle değerlendirilmiştir. Kıraat tarihinde Dâni, noktalama ve harekeleme konusunda hem pek çok eser telif eden hem de peşi sıra önemli görüşler bırakan alimlerin başında gelmektedir. Dâni'nin konu üzerine yazmış olduğu başyapıtlardan sayılabilecek üç eseri bu bağlamda ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Araştırma sonucunda Kur'an'ın noktalanma ve harekelenmesinin onun mevsûkiyetine hizmet etmek yanında, arka planında en az onun kadar önemli olan ilmî, siyasi ve sosyal pek çok sebebi içerisinde barındırdığı tespit edilmiştir. Bu çalışmada, Hz. Peygamber tarafından noktalama ve harekeleme yapılmadığı halde ümmet-i Muhammed'in böyle bir tasarrufa gitmesinin taşıyıcı ya da tahrif değil, Kur'an'ın doğru ve sahih/kolay okunmasına bir hizmet olduğu zımnen ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Noktalama ve Harekeleme, Sosyal-Kültürel-Siyasi Etki, Dâni, el-Muhkem, el-Mukni'

Atf Bilgisi: Çelik, İmran. "İlmî, Sosyal, Kültürel ve Siyasi Etkileri Bağlamında Kur'an'ın Noktalanma ve Harekelenmesi ve Ebû Amr ed-Dânî'nin Bu Sürece Katkısı". *Marifetname* 11/2 (Aralık 2024), 471-495.

<https://doi.org/marifetname.vi.1583774>

Geliş Tarihi 12.09.2024
Kabul Tarihi 10.12.2024
Yayın Tarihi 31.12.2030
Değerlendirme İki Dış Hakem / Çift Taraflı Köreleme

Etik Beyan Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. (İmran Çelik)

Benzerlik Taraması Yapıldı – iThenticate

Etik Bildirim marifetmanetikbildirim@gmail.com

Çıkar Çatışması Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman Bu çalışmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

The Punctuation and Ḥaraka of the Qur'an in the Context of Its Scientific, Social, Cultural and Political Effects and the Contribution of Abū 'Amr al-Dānī to this Process

Asst. Prof. İmran Çelik | ORCID: 0000-0001-6598-8943 | imran.celik@erdogan.edu.tr

Recep Tayyip Erdoğan University, Faculty of Divinity, Qur'anic Reading and Qiraat Department, Rize, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/0468j1635>

Abstract

The corruption of the previous heavenly books led Muslims to be more sensitive about the authenticity of the Qur'an. The dictation of the Qur'an by the Hazrat Prophet Mohammad (saw) to the scribes of revelation and its memorization by the Sahāba can be expressed as efforts towards this end. In the following processes, the protection of the Qur'an, the correct reading of it, the preservation of its words and the savings made on the Mushaf for the correct reading were all considered as important duties. It can be said that after the Hazrat Prophet, the gathering of the Qur'an as a single book, its replication, punctuation, and ḥaraka were endeavours that were a necessity of the social, cultural, and scientific process. In this study, the Qur'an's punctuation and glossing are discussed with its historical course, socio-cultural, scientific and political motives. In addition, the issue of the possibility of reading the Qur'an without punctuation and ḥaraka for those who have no knowledge of Arabic has been evaluated by giving examples. In the history of Qiraat, al-Dānī is one of the leading scholars who both authored many works on punctuation and ḥaraka and left important opinions in his wake. Three of al-Dānī's works on the subject, which can be considered as masterpieces, have been discussed and evaluated in this context. As a result of the research, it has been determined that the Qur'an's punctuation and ḥaraka, in addition to serving the authenticity of the Qur'an, contains many significant scientific, political and social reasons. In this research, it was tried to reveal that although Hazrat Prophet did not punctuate and ḥaraka, the Ummah of the Mohammad's adoption of such a design is not corruption or tampering, but a service to the correct and authentic/easy reading of the Qur'an.

Keywords: Recitation, The Punctuation and Ḥaraka, Scientific, Social, Cultural and Political Effects, Abū 'Amr al-Dānī, al-Muḥkam, al-Muqni

Citation: Çelik, İmran. "The Punctuation and Ḥaraka of the Qur'an in the Context of Its Scientific, Social, Cultural and Political Effects and the Contribution of Abū 'Amr al-Dānī to this Process". *Marifetname* 11/2 (December 2024), 471-495.

<https://doi.org/marifetname.vi.1583774>

Date of Submission	12.09.2024
Date of Acceptance	10.12.2024
Date of Publication	31.12.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External

Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (İmran Çelik)
Plagiarism Checks	Yes – iThenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	marifetmanetkibildirim@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Giriş

Müslümanlar, yeni fetihler ve genişleyen coğrafi yapı ile birlikte toplum yapısında ciddi değişim ve sosyolojik dönüşümler yaşamışlardır. Yeni Müslüman olanların, dinin kutsal kitabını öğrenme ve yaşama arzuları ve diğer taraftan Kur'an'ın nüzulüne bizzat şahit olan sahâbenin vefatı, Müslümanlara bazı görevleri yerine getirme ihtiyacı hissettirmiştir. Bunların başında Kur'an'ın mevsûkiyeti, yeni bölgelere/nesillere nakli, nakt ve i'câm gibi çalışmalarla zapt-u rapt altına alınması gelmektedir. Hz. Ebû Bekir'in (ö. 13/634) ilk adımını attığı ve Hz. Osman'ın (ö. 35/656) devam ettirdiği bu hizmetlerin gelişim seyri; Muâviye b. Ebû Süfyân (ö. 60/680) ve daha sonra da Abdülmelik b. Mervan (ö. 86/705) dönemlerinde de sürmüştür. Bu çaba, Haccâc b. Yusuf'un (ö. 95/714) riyasetinde Ebû'l Esved ed-Düeli (ö. 69/688) ve öğrencilerinin çabaları ile ivme kazanmış ve Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/791) noktalamaya dair önemli buluşu ile tekâmül yolculuğunu sürdürmüştür. Süreç, Kur'an'ın mevsûkiyetine yönelik cem' ve istinsah; doğru ve kolay okunmasına yönelik ise Mushaf'ın harekelenmesi, noktalanması, ta'sîr, tahmîs, cüz ve hiziplere ayırma, ayet fasılları ve sûre başlıkları koyma, vakf-ibtida işaretleri, ayet sonlarına çiçek şeklinin konulması ve ayetlerin sonundaki çiçeklerin içerisine numara yazılmasına kadar devam etmiştir.¹ Ancak Kur'an'ın doğru/kolay okunması noktasında vakf-ibtida dediğimiz süreç ise kanaatimize göre halen devam etmekte olan, etmesi gereken bir sorumluluk olarak önümüzdedir. Tüm bu çabalar ise sadece Kur'an'ın korunması saiki ile değil aynı zamanda Müslüman bir bireyin Kur'an ile sahih/doğru/kolay irtibat kurmasını temin etme düşüncesinin de ürünü olmuştur.²

Mezkûr konu tarihi süreçte İbn Ebû Dâvûd'un (ö. 316/929) *Kitâbü'l-Meşâhîf'i*, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) *Fezâ'ilü'l-Qur'an*, Sayrafî'nin *Nüketü'l-İntişâr* ve Dâni'nin *el Muhkem* gibi temel kaynaklarda ele alınmıştır.³ Ayrıca çağdaş araştırmacılardan, Mustafa Atilla Akdemir'in, *Dabtu'l-Mushaf* ve *Tecvidli Mushaf Basımına Dair Bazı Tespit ve Değerlendirmeler*; Hasan Yücel'in *Kur'an Metninin Modern Arap Yazısındaki Noktalama İşaretleri ile Yazımı* ve *Reşîd Rızâ'nın Tefsirinde Ayetlerin Noktalama İşaretleri ile Yazımı Üzerine*; Lokman Şan'ın *Resm-i Mushaf'ın İ'câzı Meselesi*; Mesut Okumuş'un *Kur'an İmlâsının Gelişim Süreci Üzerine*

¹ Hasan Yücel, "Ayet Numaralarının Mushaf'a Ekleniş Amacı Üzerine", *Dini Araştırmalar* 24/61 (2021), 401.

² Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân Dâni, *el-Mukni' fî ma'rifeti mersûmi mesâhîfi ehli'l-emsâr*, thk. Muhammed Sadık Kamhâvî (Kahire: Mektebetül-Külliyetül Ezheriyye, ts.), 13-16.

³ İlk dönem ve klasik dönemden daha detaylı bir literatür bilgisi için bk. Mehmet Emin Maşalı, "Mushaf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/247.

Bazı Tespit ve Değerlendirmeler; Yakup Uzun'un Mushafların Gelişim Süreci; Ziya Şen'in Haccâc b. Yusuf ve Mushaf Tarihindeki Yeri ve Mustafa Necati Barış'ın İslâm Tarihi Kaynaklarına Göre Hz. Peygamber Sonrası Süreçte Kur'an Tarihi isimli makalelerde ele alınmıştır. Ayrıca ülkemizde konu ile ilgili bazı Yüksek Lisans ve Doktora çalışmalarının da yapıldığı bilinmektedir. Fatma Güzel'in *Ali el-Kârî Mushafı ve Mushaf İmlâsına Etkisi; Edibe Eminoğlu Kürküt'ün Hz. Osmân Mushaflarının İmla Özellikleri ve İmlanın Kırâat Açısından Değeri; Nevrin Nur Aslan'ın Mushaf İmlası Edebiyatının Kaynak Analizi: Danî'nin el-Mukni'i Örneği; Mody Sangare'nin Mushaf'ın Modern İmlâ ve Noktalama Kurallarıyla Yazılması -Fatıha ve Bakara Sureleri Örneği* isimli yüksek lisans tezleriyle, Muhammet Çelik'in *Arap Dili Gramerindeki Yenileşme Hareketlerinin Teorik Temelleri* isimli doktora çalışmaları örnek olarak ifade edilebilir.

Nakt ve i'câm konusunda başta Ingaz Goldziher⁴ olmak üzere pek çok Müsteşrikin; yanlı, örtücü, seçmeci ve sübjektif görüşlerinin olduğu ve bu konunun da farkı çalışmalarda ele alındığı/alınması gerektiği malumdur. Ancak Ebü'l-Esved ve sonraki süreçte öğrencilerinin Mushaf üzerine yaptıkları kıymetli çalışmaları şüpheli gözle ele alan ve bunun üzerinden farklı bir ima oluşturmaya çalışan kişinin Alman Carl Brockelmann (1868-1956) olduğu bilinmektedir.⁵

Araştırma, noktalama ve harekeleme çabasının tarihi sürecini, noktalama olmadan Kur'an'ın okunmasının zorluğunu örneklememesi, nakt ve i'câm gayretinin arka planındaki ilmî, kültürel ve siyasi gerekçeleri de izah etmesi açısından özgün olduğu ifade edilebilir. Ayrıca tarihi süreçte bu konuda en kıymetli çalışmaları yapan Dâni'nin, bu bağlamda ele alınması, eserlerinin mahiyetlerinin değerlendirilip bu konu ile ilişkilendirilmesi de ayrıca önemli görülebilir.

1. Kur'an'ın Noktalanması ve Harekelenmesi Süreci

Hz. Peygamber'den sonra Kur'an'ın doğru ve kolay okunması noktasındaki çaba, aslında cem ve istinsah çalışmaları ile başlamıştır. Çünkü Kur'an'ın mevsukiyeti bu iki gayretin temel saiki idi. Daha sonraki süreçte gelişen sosyal, demografik ve siyasal değişimler Kur'an'ın doğru okunması ve gelecek nesillere sahih bir şekilde devredilmesi noktasında Müslümanları çabalamaya itmiştir. Hz. Ömer'in (ö. 23/644) Kur'an-ı cem' etme fikrine

⁴ Ignaz Goldziher, *İslam Tefsir Ekolleri*, çev. Mustafa İslamoğlu (İstanbul: Denge Yayınları, 1997).

⁵ Mehmet Cevat Ergin, "Arap Nahvinin Doğuşu", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2005), 133.

karşılık Hz. Ebû Bekir çekingen davranmıştır. Hz. Peygamber'in, yapmadığı bir tasarrufu yapmaktan kaçınma tutumu ilk olarak Hz. Ebû Bekir de görülmüştür. Aynı tutumu komisyon başkanı olarak görevlendirilmek istendiğinde Zeyd b. Sâbit'in de (ö. 45/665 [?]) gösterdiği bilinmektedir. Ancak her ikisi de üzerlerine düşen vazifeyi yapmış, sonraki nesillerde bu tarz sorumluluklara örneklik teşkil etmiş ve bu vesileyle ümmet-i Muhammed'e büyük bir hizmette bulunmuşlardır.

Kur'an ile ilgili daha sonra yapılan tasarrufların altında temelde İslam toplumunda meydana gelen ihtiyaç gerekçelerinin yattığı aşıkardır. Zira Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde yapılan hızlı fetih süreci, İslam coğrafyasının genişlemesi, farklı etnik unsurların Müslüman olması, Arap olanlarla Arap olmayanların bir arada yaşama zorunluluğu Arap dilinde bozulmalara sebep olmuştur.⁶

Kur'an harflerinin nokta koymak suretiyle harekelenmesine "nakt", iskeleti aynı harfleri birbirinden ayırmak için yapılan noktalama işlemine ise i'câm denilmektedir.⁷ Kur'an'ın harekelenmesi, noktalanması, Mushaf üzerinde okunması ve ezberlenmesinde kolaylık düşüncesi ile beş sahifede bir tahmîs, on sahifede ise ta'şîr işaretlerinin konulması, bununla birlikte vakf işaretleri ve secde olan yerlerde buna işaret eden alâmetlerin konulması şeklindeki tasarruflar da tarihsel süreçte devam etmiştir.⁸

Sahâbeden ve tabiînden nakt ve i'câm konusuna hem karşı çıkan hem de destekleyenlerin olduğu kaynaklarda geçmektedir. Karşı çıkan ilk isimler arasında, İbn Ömer (ö. 73/693), Katâde (ö. 117/735), İbn Mesûd (ö. 32/652-53) ve İbn Sîrîn (ö. 110/729) gibi önemli şahıslar bulunmaktadır. "Kur'an'ı yalın hali ile bırakın, bir şey karıştırmayın, olmayan bir şeyi ona karıştırmayın, ona harf ilave edileceğinden ya da harflerinin eksiltilmesinden korkuyorum" gibi ifadelerle, henüz probleme dönüşmemiş bir konudaki tutumlarını böyle ifade etmektedirler. Ayrıca mezkûr konu İmam Malik'e (ö. 179/795) sorulduğu zaman, imam Mushaf'ta böyle bir tasarruf olmadığı gerekçesi ile konuya ihtiyatlı yaklaştığı gözlemlenmiştir.⁹ Bununla birlikte Mesrûk (ö. 63/683 [?]), Mücâhid (ö. 103/721) ve Atâ (ö. 114/732) bunu kerih görmüşlerdir. Ancak noktalama, harekeleme, tahmîs ve ta'şîr meselelerinin o dönem kaynaklarda geçmesi, bu tasarrufun bir problem olarak konuşulduğuna, daha önce yapılmamış olan bir iş

⁶ İrfan Aycan vd., *Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2003), 31; Erkoçoğlu, *Abdülmelik Bin Mervân*, 412.

⁷ Akdemir, "Dabtu'l-Mushaf", 293; Lokman Şan, "Resm-i Mushaf'ın İ'câzı Meselesi", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/18 (2022), 259.

⁸ Akdemir, "Dabtu'l-Mushaf", 302.

⁹ Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân Dâni, *el-Muhkem fi nakdi'l-mesâhif*, thk. Muhammed Hasan İsmâil Muhammed Hasan (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 16.

olduğu için yapılması hususunda çekingenliğin yaşandığına işaret edilebilir.¹⁰

İbrahim en-Nehâî (ö. 96/714), Mushaf'ta sûrelerin başında herhangi bir şey gördüğü zaman “onu silin!” derdi. Çünkü bu konuda özel hassasiyeti olan Abdullah İbn Mesûd'un: “Kur'an'da olmayan bir şeyi ona eklemeyin” sözünü hatırlatırdı.¹¹ Ebû Bekir İbnü's- Serrâc (ö. 316/929), Mushaf'a şu sûre, bu sûre şeklinde yazayım mı diye sorulduğunda: “Bunun ne anlama geldiğini bilemeyecek bir kavmin gelmesinden ve yazılanları Kur'an ile karıştırmalarından korkuyorum” derdi.¹² Ancak Evzâî (ö. 157/774), noktalama işinin Kur'an'ın nuru olduğunu ifade ederdi. Hasan el-Basrî'ye (ö. 110/728) noktalama işi sorulduğu zaman: “Kur'an'ın özünden kayılmadıkça bir sorun olmaz” derdi. Abdullah İbn Vehb (ö. 197/813), Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin (ö. 373/983), Mushaf'ın Arapça ile noktalanmasında bir sorun görmediğini, harflerin noktalanmasında sorun olmayacağını ancak harflerin bizzat kendilerine bir müdahalenin olmaması gerektiğini ifade ederdi.¹³

Mushaf metnine noktalanma ve harekeleme konulma işleminin tam olarak ne zaman ve hangi saik ile başladığı muvacehesinde çok faklı görüşler olduğu müsellemidir. Bu tasarrufun ilk nüveleri Medine'de başlamış, sonra Basra'da daha nitelikli hale getirilmiş ve daha sonra Halîl b. Ahmed ile nihayete erip, tüm beldelerde yayılmıştır denilebilir. Basra'da, Yahya b. Ya'mer'in (ö. 89/708 [?]) ilk olarak başlattığı ta'sîr ve tahmîs gibi çalışmaları, çağdaşı olan Nasr b. Asım'ın (ö. 89/708 [?]) sürdürdüğüne dair farklı görüşlerde bilinmektedir.¹⁴ Ancak bugünkü şekli ile tüm harflere yönelik bu tasarrufun ilk olarak Ziyâd b. Ebîh'in (ö. 53/673) teklifi ile Ebü'l-Esved ed-Düelî tarafından yapıldığı bilinmektedir. O'nun, harekelemeye yönelik nokta koyması ile başlayan süreç,¹⁵ Nasr b. Asım ve çağdaşı Yahya b. Ya'mer'in gayretleriyle bu sefer resmi/iskeleti aynı olan harflerin harekelenmesine yönelmiştir. Elimizdeki şekli ile son dokunuşun ise Halîl b. Ahmed tarafından “yatık” hareketlerin konulması sonucu olduğu bilinmektedir.¹⁶ Yapılan tüm çalışmaların hem Arap nahvinin şekillenmesi/oluşumu/tekâmülü hem de Kur'an metninin sahih/doğru ve kolay okunması ile lahn problemleri, tahrif ve tağyirden korunmasına yönelik emekler olduğu izahtan varestedir.¹⁷

¹⁰ Dâni, *el-Muhkem*, 18-19.

¹¹ Dâni, *el-Muhkem*, 19.

¹² Dâni, *el-Muhkem*, 19.

¹³ Dâni, *el-Muhkem*, 17.

¹⁴ Dâni, *el-Muhkem*, 12-13.

¹⁵ Dâni, *el-Muhkem*, 12; Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân Dâni, *en-Nakt*, thk. Muhammed Sadık Kamhâvî (Kahire: Mektebetül-Külliyetül Ezheriyye, ts.), 129.

¹⁶ Dâni, *el-Muhkem*, 15; Fatih Erkoçoğlu, *Emevî Devleti'nin Dönüm Noktası Abdülmelik Bin Mervân* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 413.

¹⁷ Ergin, “Arap Nahvinin Doğuşu”, 127.

Kur'an'a ilk noktalama işaretlerini koyan Ebü'l-Esved ed-Düeli'nin, bu işaretleri yaşadığı şehrin resmi dili de olan Süryaniceden esinlenerek koyduğu ifade edilmiştir.¹⁸ İlk anda mantıklı gelen bu görüş, o dönemde Basra'da sadece Süryanice değil, Fars, Süryani ve Hint kültürünün de etkisinin olduğunun da bilinmesini gerektirir. Çünkü Ebü'l-Esved'in tüm bu dil ailelerinden esinlenebileceği mümkün olmakla birlikte Kur'an dili olan Arapça'nın kendi yapısına da dikkat ettiği ve Kur'an'ın kendine özgü tilavet hassasiyetini önceleyerek bu işlemi yaptığını ifade etmek daha makul görünmektedir. Ayrıca Hintçe, Farsça ve Süryanicede Kur'an gibi müşahhas bir okuyuşu kendinde barındıran bir metin olduğu bilinmemektedir. Ancak dönem gereği Müslümanlar pek çok şehirde birlikte yaşadıkları, Süryani, Bizans ve Fars gibi kültürlerden de etkilenmişlerdir.¹⁹

Haccâc dönemi Kur'an üzerine daha detaylı çalışmaların yapıldığı süreçtir. O, noktalama-harekeleme, Kur'an'ın cüzlere ayrılması, kelimelerinin/harflerinin tespiti, yeniden yazdırılarak Medine başta olmak üzere dönemin önemli şehirlerine gönderilmesi, onun öncülüğünde yapılmış tasarruflardır.²⁰ Oryantalistler, bu gayretleri tahrif olarak lanse etseler de bu çabalar Kur'an'ın mevsûkiyeti ve kolay okunması yönelik hizmetler olduğu görülmektedir.²¹

Noktalama ve harekeleme hizmeti daha önce yapılan diğer tasarruflarda olduğu gibi Haccâc'ın emriyle -aynı zamanda siyasi otorite gücünü de elinde bulunduran bir erkin imkanlarının kullanılmasyla- gerçekleştirildiği görülmektedir. Bütün bu süreçlerden şu çıkarım yapılabilir. Din gibi, ihtilafli anlayışların mümkün olabildiği, dini tercihlerde insanların bireysel iradelerinin çokça ön plana çıktığı durumlarda güçlü bir el olmadan yapılacak tasarrufların çok daha fazla ihtilafa ve fitneye sebebiyet verebildiği görülmüştür.²² Bundan dolayı Kur'an üzerine yapılan tasarruflarda siyasi erkin; sorun çözücü, toplumu birleştirici, asıl hedefe ulaşmayı kolaylaştırıcı bir rolünün olduğunu tarih boyunca gözlemlemek mümkün olmuştur. Bu durumun, Hz. Ebû Bekir, Hz. Osman, Abdülmelik b. Mervan, Ziyâd b. Ebîh ve Haccâc b. Yusuf dönemlerinde de böyle olduğu söylenebilir.²³

¹⁸ Ergin, "Arap Nahvinin Doğuşu", 120.

¹⁹ İrfan Aycan, "Emeviler Dönemi Kültür Hayatında Dini İlimlerin Tarihsel Gelişimi", *Dini Araştırmalar* 2/5 (1999), 337-338.

²⁰ Mustafa Öztürk - Hadiye Ünsal, *Kur'an Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 147-155.

²¹ Ziya Şen, "Haccâc b. Yusuf ve Mushaf Tarihindeki Yeri", *Electronic Turkish Studies* 9/5 (2014), 1885-1889.

²² Ömer Özbek - Enes Bozmaz, "Kıraatlerin İştihârında Sosyo-Kültürel Ortam ve Siyâsi İlişkilerin Rolü", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2023), 757-758.

²³ Özbek - Bozmaz, "Kıraatlerin İştihârında Sosyo-Kültürel Ortam ve Siyâsi İlişkilerin Rolü",

Kur'an'ın metin yapısının korunması, resmu'l-mushaf hususu ve daha sonraki süreçte bu bağlamda yapılan tüm çalışmalar, toplumun tüm katmanlarının Kur'an'a rahat ulaşabilmesi, okunması, anlaşılması ve hayata taşınması noktasında katkı olarak değerlendirilebilir. Aksi takdirde Kur'an'ın harekesiz ve noktasız olması, onun sadece ilim erbabının elinde kalmasına, bilenlerin zamanla tekel oluşturmasına, Hristiyanlıktaki gibi din adamları sınıfının elinin iyice kontrolsüz güçlenmesine ve hayata aktarılmasında toplumun büyük kesiminin mehur kalmasına vesile olacağı söylenebilir. Yani yapılan bu tasarruflar, bid'at, tahrif ve tağyir olarak değil inananların ihtiyaçlarına karşılık, duyarlı alimlerin, yetkililerin ve siyasi erkin bir çabası olarak değerlendirilmelidir.

Arap yazısının okunmasındaki zorluklar ise halen devam eden bir meseledir. Çünkü Kur'an metni dışında Arap yazısı için daha kolay okunması noktasındaki arayışlar yakın tarihte bir nebze de olsa karşılık bulmuş ve Ahmet Zeki Paşa (1867-1934) tarafından ilk defa modern noktalama işaretlerinin Arapça metinlerde yer alması üzerine çalışmalar başlatılabilmıştır.²⁴ Modern noktalama işaretlerini tefsirinde kullanan ilk kişinin Reşîd Rızâ (1865-1935) olduğu ifade edilmektedir.²⁵ *El-Menâr* tefsirinde 11 farklı noktalama işaretini 1548 yerde kullanan ve vakf işaretlerini tefsirine yazan Rızâ, bu konuda günümüz insanına yeni bir şey sunulması gerektiğini salık vermiş, ancak tamamlayamadığı eserinde bu çabasını sınırlı sûrelerde ve yerlerde yapabilmıştır.

Noktalama ve harekeleme hususunda tamamlanan süreç sadece harflerin modern teknoloji ile yazımı ve vakf işaretleri hususunda sorun olarak devam etmektedir. Zaten tarihsel süreçte en çok çaba gösterilen alanın vakf ve ibtida konusu olduğu görülmektedir. Dördüncü asırda el-Mukrî (ö. 381/991) ile başlayan vakf ve ibtida konusundaki çaba, günümüzde halen Kur'an'ın okunmasında mananın daha iyi/net/anlaşılır/sahih/yorumu daha az açık olması gibi saiklerle sürdürülmektedir.²⁶ Çünkü bugün farklı İslam ülkelerinde basılmış olan Mushaf'ları önümüze koyduğumuz zaman göze en çok çarpan farklılığın vakf işaretleri olduğu görülecektir.²⁷ Bu durum, sorunun hala tam olarak çözülemediğine, maksadına hizmet edecek daha anlaşılır/ortak/kolay/sahiplenilecek işaretlemelere ihtiyaç olduğunu

758.

²⁴ Hasan Yücel, "Kur'ân Metninin Modern Arap Yazısındaki Noktalama İşaretleri İle Yazımı", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/3 (2020), 1312.

²⁵ Hasan Yücel, "Reşîd Rızâ'nın Tefsirinde Ayetlerin Noktalama İşaretleri İle Yazımı Üzerine", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/3 (ts.), 165-200.

²⁶ Akdemir, "Dabtu'l-Mushaf", 291.

²⁷ Akdemir, "Dabtu'l-Mushaf", 298.

göstermektedir. Örneğin, bir başka problem alanı olarak bilgisayar baskılı Kur'an hattı, son yıllarda hem basım-yayım yapanlar hem de halk tarafından ilgiyle karşılanmıştır. Bunun en temel gerekçesi kolay okunmasından dolayı tercih edilmesidir denilebilir. Ayrıca metin üzerinde tecvid kaidelerinin renklendirilmesi ve müteşâbih ayetlerin aynı renkte yazılması gibi tasarruflarda devam eden diğer gelişmelerdir.²⁸

Günümüzde Kur'an'ın daha geniş kitleler tarafından kolay okunması için yapılması beklenen ya da ilgililer tarafından arayışta olunan bir diğer konu tecvid'li Mushaf Basım" meselesidir. Ülkemizde, halkın Arapça bilme, Kur'an'ı Arap harfleriyle asgari düzeyde okuyabilme oranının düşük olduğu söylenebilir. Bunun yanında Kur'an metni üzerinde bahse konu tecvid kaidelerini bazı remz, işaret, vb. tasarruflarla göstermek hususu farklı sorunları da beraberinde getirecektir. Bu konuda işin ehli ulemanın çabaları ile halkın taleplerini belli saiklerle karşılama düşüncesinde olan basım-yayım çevrelerinin uğraşları aynı sonucu doğurmayabilir. Çünkü alimler okuyucu kitlesinin sahih ve kolay okumasını ön plana alırken, basım-yayım çevresi daha çok sahih okumayı değil kolay okumayı hedeflemiş olabilecektir. Bazı basım-yayım çevrelerinin Kur'an'ın tecvid'li okunması için, renklendirme, sayfa altına Latin harfleriyle yazma gibi tasarruflar ise ayrı bir sorun olarak ifade edilmelidir. Ancak süreç tamamlanmış değildir. İlmi anlamda Kur'an üzerinde okuma-anlama gibi uğraş gösterenlerin sayıları sınırlı olmakla birlikte farklı mesleklerden olup Kur'an'ı ibadet için okuyacak durumda olan insanların oranı tüm İslam ülkelerinde daha büyük yekûnu gösteriyor denilebilir. Bundan dolayı özellikle vakf işaretleri ve tecvid'li okuma hususu üzerinde çalışılması ve yeni çözümler üretilmesi için önümüzde duran konular arasındadır denilebilir. "Kur'an öğrenmek, tecvidle okumak o kadar da zor değildir. Eğitim düzeyinin yükseldiği günümüz toplumlarında bir insanın bunu başarması kolaydır. Teknolojik araçlarla öğrenme/okuma/öğretme imkanları doğmuştur. Bundan dolayı Kur'an üzerinde artık tasarrufta bulunmaya gerek kalmamıştır" anlayışının toplumda karşılığının olmadığı gözlemlenmektedir. Çünkü insanlar, tüm bu gelişmelere rağmen Kur'an'ı kendi dilleri ile okuma, bunu bahse konu tüm kaideleri ile yerine getirme konusunda ciddi gayret içerisindedir. Ülkemizde DİB'in yetişkin Kur'an kurslarına katılımın her geçen gün artması,²⁹ buralara gelen talebelerin ileri yaşta olmalarına karşın özellikle tecvid'li Kuran okuma istekleri, ifade ettiğimiz ihtiyacı ortaya koyan bir veri olarak değerlendirilebilir.

²⁸ Yakup Uzun, "Mushafların Gelişim Süreci", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2021), 417.

²⁹ İmran Çelik vd. (ed.), *Hatibin Hitâbeti* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2023), 223-252.

2. Noktalama ve Harekeleme Çalışmalarının İlmî ve Sosyo-Politik Gerekçeleri

Selef ulemasını, Kur'an'ı noktalama ve harekelemeye sevk eden temel saik, tilavetinin fasih yapıldığı zamana yakın olmalarıdır. Aynı zamanda yaşadıkları dönemde insanların dilleri, sözleri ve mizaçları ile bozulduklarını gözlemlenmeleridir. Buna, dildeki bozulmanın yaygınlık kazandığını ve sürenin uzaması ile bunun artmasından korkmaları da eklememiz gerekir. Ayrıca sonra gelen neslin; daha bilgili olacağı, akıcı konuşan kesimin artacağı, buna karşın bahse konu bozulmaya engel olacak olanların azalacağı kaygıları, onları bu hizmeti yapmaya sürükleyen itici güç olarak ifade edilebilir.³⁰ Arap dil kaidelerinin yaygın bir şekilde bilinmemesi ise daha teknik bir sorun olarak dile getirilmelidir.

İlk dönem istinsah çalışması yapıldıktan sonra yanlarındaki Mushaf ile bölgelere gönderilen Mukrîler, Kur'an'ın yanlış okunmasının önüne geçebilmişlerdi. Ancak zamanla yeni ırkların, farklı bölgelerin Müslüman olmasıyla önceki sorunlar tekrar baş göstermeye başlamıştır. Yani demografik yapının hızla değişmesi ve bu insanların Kur'an'a ulaşabilmelerini temin etme kaygısı, ilim adamlarını bu hizmeti yapmaya sürükleyen ilmî sebep olmuştur.

Hz. Osman'ın Kur'an'ı istinsah ettirmesinde ihtilafı ortadan kaldırmak gibi sosyal etkenler gözlemlenir. Ancak Emevîler döneminde bu bağlamda yapılan çalışmalarda siyasi sebeplerden birisi diğer şehirlere dağılan, Kur'an öğreten ve çevrelerinden ciddi sayıda kitleleri toplayabilen Kurrâ'nın, zamanla siyasi söz söyleyecek bir güç haline de gelmelerinin siyasi erk tarafından problem olarak addedilmesidir. Ayrıca Kurrâ'nın elde ettiği bu siyasi güç, kendilerini başına buyruk davranmaya itebilmekte, ümmet arasında Kur'an vesilesi ile yeni bir fitneye/kargaşaya sebep olabilmekteydi. Bu durum tarihsel süreçte siyasi erk tarafından hep gözlemlenmiş ve ne zaman ki Kur'an tek nüsha haline getirilmiş, o zaman Kurrâ'nın elindeki bu koz da bertaraf edilebilmiştir.³¹

Siyasi olarak Kur'an'ın noktalanması ve harekelenmesi meselesi ilk olarak Muâviye b. Ebû Süfyan (ö. 60/680) döneminde gündeme alınmıştır.³² Bazı çalışmalar yapılsa da sadra şifa bir sonuç elde edilememiştir. Ancak Abdülmelik b. Mervan, Ziyâd b. Ebîh'ten bu işi yapmasını istemiş ve bu iş için Ebû'l Esved ed-Düelî vazifelendirilmiştir. İlk etapta Emevî karşıtlığı³³ nedeniyle

³⁰ Dâni, *el-Muhkem*, 21.

³¹ Erkoçoğlu, *Abdülmelik Bin Mervân*, 413.

³² Aycan vd., *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, 31.

³³ Mevâlilerin Emevîlere karşıtlığı aslında kadim bir mesele olarak görülebilir. Arapların idare ve siyaseti başkalarına vermeme anlayışı, bunun yanı sıra sosyal, kültürel ve askeri hayatta Mevâlinin birtakım işleri deruhte etmesi ile kendilerine etkin bir konum verilmemesi gibi sebepler daima tazelediğini korumuştur. Hatta askeriyede verilen görevlerde bile ancak piyade

sorumluluk almak istemeyen Düelî,³⁴ bunun artık yapılması gereken bir görev olduğuna ikna edilince ilk adımı atan kişi olarak tarihe geçmiştir. Devlet ricali tarafından kendisine görevlendirilen kâtipler eşliğinde Kur'an'ı baştan sona okumuş ve kâtiplerine, harekelemeye işaret edecek noktayı kelimelere koymalarını istemiştir. Bu bağlamda ağız işaretlerine istinaden harekeleme tamamlanmıştır. Bir sonraki aşama da ise Haccâc zamanında, bu sefer yazılışları aynı fakat okunuşta farklı olan harflerinde belirlenmesi için bugünkü anlamda noktalama diyebileceğimiz işlem yapılmış ve süreç devam ettirilmiştir.³⁵ Arapçadaki sessiz harfler sorunu Haccâc zamanına kadar devam etmekteydi. Dildeki bu belirsizlikten kaynaklanan sorunu noktalama ve harekeleme işlemi ile çözen Haccâc, ayrıca Kur'an'ın okunmasından mütevellit meydana gelen ihtilaf ve fitnelerin önüne geçmiş, insanları Hz. Osman Mushaf'ı ile okumaya yönlendirmiş, yapılan noktalama işlemi sonucunda elde edilen nüshaları yine çeşitli bölgelere göndermiş ve farklı okumaya devam edenleri ise cezalandırmıştır.³⁶

Emevîler dönemi sahâbenin fetihler nedeniyle İslam coğrafyasına dağıldığı, gittikleri yerde ilim öğrettikleri süreçtir. İlim merkezlerinde ise -Arapların devlet idaresinde siyaset ve askeriye başkalarına bırakmak istememeleri nedeniyle- Mevâlî/Arap olmayan kesimin bulunduğu dönemdir. Bu süreçte demografik yapının değişmesi ile eş zamanlı olarak sosyolojinin, ilim ve kültür hayatının bunların en temelinde ise dilin hızla değiştiği ve bozulduğu durumlar yaşanmıştır.³⁷ Arapçadaki bozulmanın bir diğer sebebi de yeni Müslüman olan ülkelerdeki Dîvânların dillerinin yerel/bölge halk dili ile tutulması gerçeğidir. Hz. Ömer döneminde teşekkül ettirilen Dîvân'lar, Emevîlerin güçlenmesi dönemine, Haccâc'a kadar böyle devam etmiştir. O, halifesi Abdülmelik b. Mervan ile dönemdeki önemli faaliyetlerinden biri olarak dildeki bozulmaya da bir gerekçe kabul ederek Dîvân'ları tekrar Arapça

---

olabilme gibi muameleler, siyasilere karşı genel bir soğuş anlayışa, devlete karşı da mesafeli bir duruşa neden olmuş denilebilir. Ali Aksu, *Emevî Saltanatının Irak Valisi Haccâc b. Yûsuf* (İstanbul: Kitabevi, 2009), 105. Daha sonraki süreçte Mevâlinin ilim ve kültürde etkin olması Emevîlerin sonun gelmesinde de önemli bir unsur olarak tarih kitaplarına kaydedilmiştir. Hatta Arapların silahlı kaleme tercih etmeleri sonlarını hazırlamıştır. Aycan, "Emevîler Dönemi Kültür Hayatında Dini İlimlerin Tarihsel Gelişimi", 339.

³⁴ Emevîler döneminde Ulema ile Ümera arasında ilginç bir ilişki olduğu müsellemdir. Ulema sadece kendi işini yapar, siyasi konularda yorum yapmaz ve yönetime ses çıkarmaz ise yönetim tarafından desteklenirdi. Ancak idari ve siyasi konularda eğer en ufak bir girişimde bulun ise bu durumda şiddetle cezalandırılırlardı. Bunun pek çok örneği Emevîler döneminde vardır. Aycan vd., *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, 77.

³⁵ Aksu, *Haccâc b. Yûsuf*, 140.

³⁶ Aksu, *Haccâc b. Yûsuf*, 141.

³⁷ Aycan vd., *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, 32.

tutturmaya başlamıştır.³⁸ Böylece Arapça, bürokrasi dili haline de getirilmiştir.³⁹ Çünkü bu durum hem Arapça'nın gelişiminin önünde bir engel hem milli devletin oluşumunun zayıflık unsuru hem de toplum arasında ilmi ve kültürel kargaşaya da neden olan bir husustu. Dildeki bozulmayla tüm alanlara sirayet etmeye başlayan bu sorun, siyasi bir dokunuş ile çözülmüş olmaktadır.

Yapılan çalışmaların bir diğer sosyo-kültürel gerekçesi de sözlü kültürden yazılı kültüre geçiş yapan Arap toplumunun tüm unsurlarıyla bu geçişi benimsemesi çabasıdır. Çünkü kabile anlayışından fetihler yapan bir ülke seviyesine çıkmıştır. *Muallak-ı seb'a* gibi birkaç vesikadan ibaret olan yazılı dil materyallerinin Kur'an ile nitelikli bir yazılı materyale dönüşmesi, dini ilimlerin tedvini, kaidelerinin ihdası ve toplumun yerleşik hayata geçmesi ile yazılı kültür iyice benimsenmiştir. Daha önce sınırlı sayıda insanların okuma yazma bilmesi ve toplumun bununla yetinmesine karşın yeni Müslüman olanların Kur'an'ı okuma talebi, devlet ricalini ve ulemayı kolaylaştırıcı tasarrufların yapılmasına itmiştir.

Kur'an tarihine bakıldığı zaman Mushaf üzerine yapılan tasarruflarda eğer siyasi erk devreye girmiş ise daha planlı, kapsayıcı ve doğru işlemlerin yapıldığı görülmektedir. Örneğin ilk müdahale siyasi erki de elinde bulunduran Hz. Ebû Bekir, ikinci çaba ise Hz. Osman eliyle olan istinsah da yapılmış ve olası pek çok fitnenin de önüne geçilmiştir. Özellikle ilk üç halife tarafından yapılan tasarruflarda, Kur'an'ın korunması hassasiyeti yanında Kur'an vesilesiyle ümmetin bölünmesi, tefrikaya düşmesi ve fitnenin tezahür etmesinin önüne geçmek düşüncesi de vardı. Hatta Hz. Osman'ın, Kur'an'ı istinsah ederken yazımında Kureyş lehçesini tercih etmesi, sorun çıktığı zaman mutlaka Kureyş lehçesine göre son kararın verilmesi ikazı, ümmetin birliği ve Kur'an'ın korunması açısından doğru ve gerekli bir öngörüydü denilebilir.⁴⁰

3. Kur'an'ı Noktasız ve Harekesiz Okuma İmkânı

Kur'an'ın dili Arapçadır. Arap ırkına mensup bir insanın ilmî bir eğitimi olmadan nokta ve harekeden yoksun Kur'an'ı okumasının mümkün olamayacağını ifade etmek gerekir. Hz. Peygamber'in huzurunda vahye muhatap olan sahâbe ve onu hıfzeden sonraki nesli bir kenarda tutarsak, yeni Müslüman olan farklı ırktan birinin ve özel Arapça eğitimi almayan bir kişinin Kur'an'ı aslına uygun okuması neredeyse imkânsız gibidir. Arap dilinin farklı okunmaya müsait yapısı ve Kur'an'da da aynı kelimenin noktasız ve harekesiz olduğunda

³⁸ Aksu, *Haccâc b. Yûsuf*, 137-138.

³⁹ Erkoçoğlu, *Abdülmelik Bin Mervân*, 369.

⁴⁰ Dâni, *el-Mukni'*, 118; Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân Dâni, *Ahrufu's-seb'a li'l-kıraat* (Mekke: Mektebetü'l-Menare, 1987), 61-63.

çok farklı okunabileceğine uygun çok sayıda kelimenin olması bu düşünceyi destekler mahiyettedir.

Arapça'da noktalama ve harekelemenin Kur'an'dan önce bilinip bilinmediği tartışmalı bir husustur. Erken dönem Arap yazılarında noktalamanın bulunduğunu iddia eden A'zami, bu konuda pek çok örnek vermektedir.⁴¹ O, bu durumun zaten bilindiğini ancak Kur'an üzerinde yapılan bu tasarrufun ise ihtiyaç olduğunda gerçekleştirilen bir uygulama olduğunu ifade etmektedir.

Yukarıda ifade edildiği üzere bu süreç, harekeye işaretten nokta, noktalarla hareke ve en son ise eğik çizgi şeklinde uygulama ile ilk önce harfler birbirinden ayırt edilmiş, daha sonra ise irabı temin edilebilsin diye harekeleme çalışmaları yapılmıştır. Örneğin, Kur'an'ın okunmasının kolaylığını temin etmek için yapılan tasarruflardan birisi Ziyâd b. Ebîh'in Mushaf metnine iki bin harf eklemesi meselesidir. Haccâc'ın valiliği döneminde cereyan eden olayda Kur'an'ın daha kolay okunması için Yezid b. el-Fârisi (ö. 75/694) tarafından bazı kelimelere harf eklemesi yapıldığı, bunu duyan Haccâc'ın, Yezid'i yanına çağırıp gerekçesini sorguladığı ve bunu, "Mushaf metnini okumakta zorlandığı ve rahat okuya bilmek için yaptığını" ifade etmesinden sonra kabullendiği bilinmektedir.⁴² Örneğin "ابصرهم", "ابصارهم"; "شيطينهم", "شياطينهم"; "طغيينهم", "طغيانهم" ve "ظلمت", "ظلمات"⁴³; "قلو", "قالوا" ve "كنو" "كانوا" gibi kelimeler bu tasarrufta Kur'an'a eklenen "elif"lerdir.⁴⁴ Yine Kur'an noktasız ve harekesiz olsaydı geniş kitlelerin okuma imkanı sınırlı olabilirdi.⁴⁵ Çünkü Arapçada bazı kelimeler nokta ve hareke olmadan çok farklı okunabilmektedir. Örneğin, kıraat eserlerinde çokça ele alınan "نُنشِرُهَا" kelimesi, noktalama ve harekeleme olmadan, sahih kıraati, şâz okuyuşu bilmeyen bir mü'min tarafından nasıl okunacaktır? İlk "nûn" harfi, "te" ve "ye, ikinci "nûn" harfi "te" ve "ye" sonraki "şın" harfi "sin" ve "zây" harfi ise "râ şeklinde okunabilecektir. Ayrıca bu harflerin alabileceği hareke olasılığı da düşünüldüğü takdirde noktalama ve harekeleme tasarrufunun Kur'an için yapılan bir hizmet olduğu idrak edilebilecektir.

Bununla birlikte Arapça'da cümlenin öğelerindeki fiil, fail, meful; mübteda haber; meçhul fiil ve naib-u fail gibi yapıların standart olmadığı

⁴¹ Muhammed Mustafa A'zami, *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'an Tarihi Eski ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 183-187.

⁴² A'zami, *Kur'an Tarihi*, 180; Öztürk - Ünsal, *Kur'an Tarihi*, 154.

⁴³ A'zami, *Kur'an Tarihi*, 181.

⁴⁴ Muhammed Mustafa A'zami, *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'an Tarihi Eski ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 180-181; Mesut Okumuş, "Kur'an İmlâsının Gelişim Süreci Üzerine Bazı Tespit ve Değerlendirmeler", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (2010), 17.

⁴⁵ W. Montgomery Watt, *Kur'an'a Giriş* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 68.

bilinmektedir. Yani bazı durumlarda haberin öne geçmesi, malum fiilin meçhul de okunabilmesi, aynı şekilde fiille başlayan bir cümlede failin hemen ardı sıra gelmeyip yerinin değişkenlik gösterdiği görülebilmektedir. Bu gibi durumlarda dilin yapısını iyi bilmeyenler tarafından sahih/doğru okuma temin edilememiş olacaktır. Örneğin, Rûm suresinin başındaki “غَلِبَتْ”⁴⁶ fiili, sahih kıraatte meçhul sigâ ile “غَلِبَتْ” okunduğu halde şâz kıraatte malum sigâ ile “غَلِبَتْ” şeklinde de okunabilmiştir. Bakara Sûresindeki “فَتَلَقَىٰ آدَمَ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ”⁴⁷ ayetinde “آدَمَ” kelimesinin fail mi meful mu olduğu okuyuş farklılıklarına yansımış bir husustur. Cümlede noktalanma ve harekeleme olmasa fail'in bilinme belirsizliği, “نَسَّهَا”⁴⁸ kelimesinin “نَسَّهَا” şeklinde okunmasında görülecektir. Âl-i İmrân Sûresindeki “وَمَا كَانَ لِنَبِيِّ أَنْ يُغْلَ”⁴⁹ cümlesindeki “يُغْلَ”, sahih kıraatte malum sigâda iken, bu kelimeyi meçhul okuyan kıraat imamı da bulunmaktadır.⁵⁰ Bu durumda ilim sahibi olmayan bir Müslümanın sahih kıraati mi şâz kıraati mi yoksa kelimenin okunmasına müsait olan farklı bir noktalanma ve harekelemeyi mi tercih edeceği belirsiz olacaktır. Bu durumda doğru okuyuş mümkün olmayacak ve sahih mana bilinemeyecektir. Ayrıca nakt ve i'câm tasarrufu ana gerekçeleri arasında, sahih kıraat şartlarını taşımayan okuyuşların metne girmesinin önüne geçmek, keyfi tasarrufları engellemek ve disiplinsizlikleri ortadan kaldırmak gibi insani bazı zaafı da ortadan kaldırmak olduğu söylenebilir.

Eğer noktalanma ve harekeleme yapılmamış olsaydı Kur'an'ın kelime yapısı ve Arap dilinin farklı okunma imkânından dolayı vahyin ruhunun değişebileceği ve tahrifin önünün açılacağı ifade edilebilir. Örneğin, “وَتُعَزُّرُوهُ”⁵¹ kelimesini Ebû Ca'fer, İbn Kesîr ve Ebû Amr, “وَيُعَزُّرُوهُ” şeklinde “yâ”, diğer kıraat imamları ise “وَتُعَزُّرُوهُ” şeklinde “tâ” harfi ile okumuşlardır. Bu durumda kelimenin manası “O'nu desteklemeniz” şeklindedir.⁵² Ancak şâz bir kıraatte de okunduğu üzere, eğer “وَتُعَزُّرُوهُ” şeklinde okunursa o zaman mana

⁴⁶ er-Rûm 30/2.

⁴⁷ el-Bakara 2/37.

⁴⁸ el-Bakara 2/106.

⁴⁹ Âl-i İmrân 3/161.

⁵⁰ Bu bağlamda Kur'an'dan pek çok örnek vermek mümkündür. Birkaç örnek için bk. Yusuf 12/81. “إِنَّ ابْنَكَ سَرِقٌ”; 12/110. “فَدَّ كَذِبُوا”; et-Tevbe 9/129. “مِنْ أَنْفُسِكُمْ”.

⁵¹ el-Fetih 48/9.

⁵² Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî Mekkî, *el-Keşf 'an vüçûhi'l-kirâ'âti's-seb'* ve *i'lelihâ ve hücecihâ*, thk. Şeyh Abdurrahîm et-Tarhûnî (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2007), 380; Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dânî ed-Dânî, *et-Teysîr fi'l-kirââti's-seb'*, thk. Otto Pretzl (Beyrut: Dâru'l-kitâbu'l-arabî, 1984), 495; Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dânî, *Câmi'ü'l-beyân fi'l-kirâ'âti's-seb'*, thk. Muhammed Sâdik el-Cezâirî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1971), 723; Muhammed Fehd Hârûf, *el-Müeyesser fi'l-kirââti'l-aşri'l-mütevâtira min tarîki'tayyibeti'n-neşr* (Beyrut: Medâbiu Yusuf Beyzûn, 2020), 511.

“O’nu yüceltmeniz” olmaktadır.⁵³ Burada mananın ciddi anlamda değişime uğradığı görülmektedir. Harekenin konulmasının sahih kıraati nasıl koruduğuna ve doğru okumaya nasıl imkan tanıdığına da şu ayet örnek olarak verilebilir. “ وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمٌ الْكِتَابِ ”⁵⁴ ifadesi, “ وَ مِنْ عِنْدِهِ عِلْمٌ الْكِتَابِ ” şeklinde ism-i mevsul olan “ مَنْ ” yerine harf-i cer olan “ مِنْ ” ve “ علم ” kelimesinin harekesi de değişerek “ وَمِنْ عِنْدِهِ ” şeklinde de okunmuştur. Okunuş farklılığındaki mana değişikliklerine göre sahih kıraatte, “yanlarında Kitabı ilmi bulunan kimseler”, diğer şâz kabul edilen okuyuşta, “Kitabın ilmi O’nun katındadır”⁵⁵ ve son okuma örneğinde ise “Kitap O’nun tarafından bilinir” şeklinde çok farklı anlamlar çıktığı görülmektedir.⁵⁶ Ehl-i Sünnet ve Şîa arasında ciddi bir fikhî hüküm ayrılığına sebebiyet veren Mâide sûresi 6. ayetteki “ وَأَرْجُلُكُمْ ” kelimesinin “lâm” harfinin harekesi de bu bağlamda değerlendirilebilir.

Kur’an metninin mevsûkiyetine önemini göstermesi bakımından İbn Mes’ûd ve Übey b. Kâ’b’ın (ö. 33/654 [?]) özel Mushaflarına tefsir mahiyetinde ekledikleri ya da daha sonradan Müdrec kıraat⁵⁷ olarak adlandırılan ilave kelimeler bile sorun olmuştur. İstinsahta ana metinden arındırılan bu açıklamalar daha ilk dönemde bile ümmet arasında ihtilafa neden olmuştur.⁵⁸ Örneğin “ (مِنْ وَأَطِيعُونَ (فِيمَادَعَوْتِكُمُ الْبِهِ) ”⁵⁹ şeklinde ve “ ”⁶⁰ İbn Mes’ûd’un izahı olan kelimeler Kur’an metninde olmadığı gibi istinsah döneminde tartışmalara bile neden olmuştur.⁶¹ Yine Kur’an’ın doğru ve sahih okunması kaygısı Kur’an’a en ufak ekleme ya da okunuşta sorun olmayacağı düşünülen bir kelimedede bile olsa en küçük bir çıkarma yapmak da asla doğru karşılanmamıştır. Örneğin, “البوا” kelimesindeki “و” ve “اولاذبحنه” ifadesindeki “ا” ve “أفاینمت” kelimesindeki “ي” harfleri bu bağlamda örnek verilebilir.⁶² Ayrıca şöyle farklı bir ilmi ve sosyolojik

⁵³ Ebü’l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsılî el-Bağdâdî İbni Cinnî, *el-Mühtesab fi tebyîni vucûhi şevâzî ‘l-karaâti ve ‘l-izâhi anhá*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ (Beyrut/Lübnân: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1998), 2/2/324; Dr. Abdullatif el-Hatîp, *Mu’cemü ‘l-kirâât* (Dimaşk: Dâru Sadi’d-Dîn, 2000), 9/46.

⁵⁴ er-Râ’d 13/43.

⁵⁵ Hârûf, *el-Müyyesser*, 255.

⁵⁶ el-Hatîp, *Mu’cemü ‘l-kirâât*, 4/443-444.

⁵⁷ Müdrec kavramını ıstılahî bir kavram olarak ilim dünyasına kazandıran ilk kişinin Hâkim en-Nisâbüri (ö. 405/1014) kabul edilir. Ancak müdrec kıraat ifadesinin aslında yanlış bir kullanım olduğunu, bunun yerine Kıraat ilmi sahasında “Müdrec Rivayet” isimlendirilmesinin yapılmasının daha doğru olacağını ifade eden nitelikli bir çalışma için bk. Muzaffer Ekrem Küçükturgut - İrfan Çakıcı, “Kıraat İlminde Müdrec Olgusu”, *Hikem* 2/1 (2024), 17-38.

⁵⁸ Küçükturgut - Çakıcı, “Kıraat İlminde Müdrec Olgusu”, 21.

⁵⁹ Âl-i İmrân 3/50.

⁶⁰ el-Ahzâb 33/6.

⁶¹ Bu konuda pek çok örnek için bk. Goldziher, *İslam Tefsir Ekolleri*, 35-42.

⁶² A’zami, *Kur’an Tarihi*, 182.

durumda ifade edilebilir. Noktalama ve harekeleme yapılmasa ve Kur'an sadece rivayet ile gelen, hafız olan ve ilimde derinleşmiş olanların okuyabileceği şekilde bırakılsaydı, önceki dinlerde olduğu gibi din adamları sınıfı meydana gelir, insanlar kutsal kitaplarına ulaşmak için birilerine muhtaç olurlardı. Aksine Müslümanlar bunun da önüne geçmiş ve inanan her müminin kitabını Hz. Peygamber'in okuduğu şekli ile kıyamete kadar okuyabilme imkânını temin etmişlerdir.

Araştırmamızda Dâni'yi özellikle ele almamızın, bu makale ile ilişkilendirmemizin önemli gerekçeleri vardır. Bunlar, Dâni'nin o dönem İslam coğrafyasının en kozmopolit yeri olan Endülüs'te yaşaması, Kur'an'ın sahih ve doğru okunmasına yönelik pek çok tasarruf yapılmasına rağmen, konu ile ilgili üç ayrı eser yazması ve eserlerinde mezkûr konuyu ilk dönemden itibaren ele alması ve yaşadığı çağdaki durum ile mukayese ederek işleme denilebilir.

4. Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dâni

Hicrî 371 yılında Kurtuba'da doğdu. Endülüs bölgesinde farklı şehirlerde eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunduktan sonra (ö. 444/1053) yılında Dâniye'de vefat etti.⁶³ Kıraat alanında kıymetli eserleri ile tanınan Dâni, aynı zamanda güçlü hafızasına dair şu ifadeleriyle de zihinlerdedir. "Gördüğüm her şeyi yazdım, yazdığım her şeyi ezberledim ve ezberlediğim hiçbir şeyi unutmadım."⁶⁴

Dâni, Kur'an eğitim ve öğretiminin yanı sıra tecvid ve kıraat sahasındaki eserleriyle ilim dünyasına katkıda bulunmuş bir müelliftir. Onun nakt ve i'câm başta olmak üzere kıraat alanındaki görüşleri, İslam dünyasında büyük önem taşımaktadır. O, Kur'an'ın nakt ve i'câm sahasına hizmet noktasında önce *Kitâbü'n-nakt*, daha sonra *el-Mukni' fi resm-i mesâhifi'l-emsâr* ve en son da *el-Muhkem fi nakti'l-mesâhif* adlı eserleri telif etmiştir.⁶⁵ Dâni, kıraatlerin sahih-şâz şeklinde tasniflerinin şekillendiği, problemler konuların ayıklandığı, alana dair pek çok nitelikli eserin verilip kıraat alanının ciddi anlamda tekâmüle yöneldiği beşinci yüzyılda yaşamıştır. Dönemindeki en önemli sorun fetihlerin iyice hızlandığı, yeni bölgelerin İslam coğrafyasına katıldığı ve Kur'an'ın okunmasına dair öne çıkan problemlerin konuşulduğu süreçtir. Yani daha çok noktalama ve harekelemeye dair yapılan tasarrufların yeterli olup olmadığı, ayrıca konunun sosyo-kültürel ve siyasi boyutlarının olup olmadığı gibi hususlardır. Buna

⁶³ Abdurrahman Çetin, "Dâni", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/459.

⁶⁴ Abdurrahman Çetin, "Ebû Amr ed-Dâni ve Eserleri" 3/3 (1991), 31.

⁶⁵ Mehmet Ali Aydemir, "Ebû 'Amr ed-Dâni'nin el-Muhkem Fi Nakti'l-Mesâhif Eserinin Resmül-Musfah Açısından Analizi", *The Journal of Social Sciences* 71 (2024), 3.

karşılık Kur'an'ın "kolay okunması" gerekçesi yanında "Kur'an'ın Mevsûkiyeti" hassasiyeti de ön plana çıkmakta ve bu iki görüş arasındaki tartışma/mütalaa/süreç halen devam etmektedir.⁶⁶

Dânî'ye göre elimizde olan tüm tarihi veriler Kur'an üzerine yapılan bu tasarrufun bir ihtiyaç haline geldiği, ilim çevreleri ve siyasi erkin bunu yapmak durumunda kaldığı şeklindedir.⁶⁷ O, İbn Mücahid'in (ö. 324/936) *en-Nakt* adlı eserinden aktarmak suretiyle şunları ifade etmektedir.⁶⁸ "Nakt ve şekl, doğru mananın bilinmesi ve sürdürülebilir olması için de şarttır. Çünkü noktalama ve harekeleme olmasaydı Kur'an'ın sahih manasının sonraki nesillere aktarılması hususunda sorun yaşanırdı. Ayrıca, noktalama, kişisel hareket etmeyi önlediği gibi uzman olmayan kişilerin de bu işe girişmesinin önünü de kesecektir." Yani hafız olmayan, bir rivayet silsilesine dayanmayan kimselerin kendine göre bir noktalama yapma imkânı ortadan kalkmış olacaktır.⁶⁹

Dânî, noktalama ve harekelemenin İslam'ın ilk dönemlerinde eksik olduğunu ve bunun zamanla giderildiğini düşünmektedir. Arapça yazı sistemi noktasız ve harekesiz olduğu için kelimelerin telaffuzu kişilerin dil bilgisine ve yerel lehçelere göre değişiklik gösterebiliyordu. Bu nedenle, özellikle gayrimüslim Araplar ve yeni Müslüman olan topluluklar arasında Kur'an'ın yanlış okunma riski artıyordu. Bu riskin fark edilmesi, noktalama ve harekeleme sisteminin geliştirilmesini zorunlu kılmıştır. Ona göre noktalama ve harekeleme işlemi ilk olarak Basra ya da Kûfe'de değil Medine'de yapılmıştır. Selef, bu işlemi siyah dışında sarı ve kırmızı gibi farklı bir boyalama yöntemi kullanmak sureti ile yapmıştır. O, eğer siyah ile yapılırsa bu rengin harfe karışmak suretiyle değişikliğe neden olacağını ifade etmektedir. Kanaatimce Dâni'nin buradaki kaygısını noktalama-harekeleme işlemine karşı olmak değil, Kur'an'ın aslının korunmasına yönelik koruyucu refleks olarak değerlendirmek gerekir. Çünkü sonrakilerin yaptığını eleştirmekle beraber Selef'in yaptığını daha doğru bulduğunu ifade etmektedir. Basra ve Kûfe'de yapılan bu tasarrufun kafa karıştırıcı olduğunu ve bazı alimler tarafından da beğenilmediğini belirtmektedir.⁷⁰

Dâni'nin yanlış bulduğu şeylerden biri de farklı kıraatleri bir metin içerisinde yazıp bunları renk farklılığı ile belirtmeye çalışmaktır. Her kıraat ve

⁶⁶ Yücel, "Kur'an Metninin Modern Arap Yazısındaki Noktalama İşaretleri İle Yazımı", 1324-1326.

⁶⁷ Dâni, *el-Muhkem*, 12.

⁶⁸ Ancak baktığımızda İbn Mücahid'e ait *en-Nakt* adlı bir eserini görememekteyiz. Bu durumda şunu ifade edebiliriz. İbn Mücahid'in noktalama ve harekelemeye dair bir eseri olmasına rağmen bu eser bizim elimize ulaşmamıştır.

⁶⁹ Dâni, *el-Muhkem*, 24.

⁷⁰ Dâni, *el-Muhkem*, 21.

harf için siyaha zıt renkler, örneğin kırmızı, yeşil, sarı ve lacivert gibi renkler kullanılmalarıdır. O, bunun daha büyük karışıklığa sebep olacağını ve gereksiz olduğu söylemektedir.⁷¹ Ancak Dâni, Halîl b. Ahmed'in yapmış olduğu hizmetlerin öncekilerin yaptığına uygun olduğunu ve Kur'an'da bulunmasının sorun teşkil etmediği görüşündedir.⁷²

Dâni, Kur'an'ın harflerine eklenen hareke ve noktaların, metnin doğru okunmasının garantisi olduğuna inanır. Kur'an'ın yazıya geçirilmesi sırasında noktalama ve harekelenenin eksik olduğu ilk dönemlerde, Arapça'ya tam hâkim olmayan veya dilin farklı lehçelerini konuşan kişiler arasında yanlış okumalar ve anlam kaymaları meydana gelebilmekteydi. Dâni, bu yanlış okumaların önüne geçmek için nokta ve hareke sisteminin gerekliliğini savunmuştur. O, noktalama ve harekeleme işaretlerinin, Kur'an'ın öğrenilmesi ve doğru okunması için sadece yardımcı unsurlar olmadığını, aynı zamanda zorunlu hale geldiklerini belirtir. Arap dilinin fonetik yapısının tam olarak anlaşılması için noktalama ve harekelenenin gerekliliğini vurgulamaktadır. Onun çalışmaları, hem anadili Arapça olanlar hem de diğer Müslümanlar tarafından doğru bir şekilde okunmasını sağlamaya yönelik katkılar şeklinde değerlendirilebilir.

Dâni'nin bu konu ile ilgili çokça eser yazması şu şekilde de yorumlanabilir. Dâni, fethedilen ve halkı acem olan bir bölgede Endülüs'te yaşamaktadır. O coğrafya, Arapça'ya ve Kur'an kelimelerine yabancı, Kur'an'ın okunması noktasında sorun yaşayan insanlardan oluşmaktaydı. Bu yüzden Dâni'de bir ilim adamı duyarlılığı ile sorunu bu açıdan ele almış ve çözüm önerisi sunmaya çalışmıştır denilebilir. Fetih süreci devam ederken çokça konu edinilen nakt meselesi, süreç tamamlandıktan sonra ve Arap dil kaideleri de yerleştikten sonra problem olmaktan çıkmaya başlamıştır.

Dâni'nin yaşadığı bölgede öne çıkması ve kıymetli eserler vermesinin ayrıca iki önemli sebebi daha zikredilebilir. Birincisi bölgenin refah düzeyi yüksek, ilim ehline kıymet veren ve ilim taliplilerinin çokça ziyaret ettiği bir noktada olması, ikincisi ise ilmi ve özeldede kiraat ilmimi seven devlet ricali tarafından siyasi destek görmesidir. Örneğin, Dâniyenin kurucu ve ilk emiri olan Mücahid el-Âmirî (ö. 436/1044-45), Dâni'yi dost edinmekle birlikte ona ilmi çalışmaları yapması için ciddi katkılarda sunduğu bilinmektedir.⁷³

Dâni, kiraat, tecvid, dil ve i'caz gibi alanlarda pek çok çalışmaya imza atmış bir müellif olduğu görülür. Kur'an'ın ayet sayısı, noktalama-harekeleme, kiraat farklılıkları, tecvid, mehârici'l-hurûf, vakf-ibtida, idgâm, feth-imale,

⁷¹ Dâni, *el-Muhkem*, 22.

⁷² Dâni, *el-Muhkem*, 23.

⁷³ Abdulhalim Başal, *Endülüs Kiraat Ekolü Tarihi, Kaynakları ve Yöntemleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022), 129.

kıraat imamları ve ravileri arasındaki farklar gibi genel konular ve özel başlıklarla ilgili kıymetli çalışmaları elimizdedir. *Câmî 'u 'l-beyân fi 'l-kırâ 'âtî 's-seb ' , İbn Haldûn'un övgüsüne mazhar olmuş altı kıraat tarzını ele aldığı*⁷⁴ *et-Teyssîr fi 'l-kırâ 'âtî 's-seb ' , el-Muhkem fi nakhi 'l-mesâhif , el-Müktefâ fi 'l-vakfi ve 'l-ibtidâ ' , et-Ta 'rif fi 'htilâfi 'r-ruvât 'an Nâfi ' , el-Beyân fi 'addi âyi 'l-Kur 'ân , et-Tehzîb li 'nfirâdi e 'immeti 'l-kırâ 'âtî 's-seb 'a , el-İdgâmü 'l-kebîr , et-Tahtîd fi 'l-itkân ve 't-tecvîd , el-Mûdih li-mezâhibi 'l-kurrâ ' ve 'htilâfihim fi 'l-fethi ve 'l-imâle , el-Mukni fi resmi mesâhifi 'l-emsâr ve Mehâricü 'l-hurûf ve ecnâsühâ* gibi 120 civarında eseri olduğu bilinmektedir.⁷⁵

4. 1. *el-Muhkem fi nakdi 'l-mesâhif*

Dânî, eserlerinde farklı kıraatlerin doğru bir şekilde anlaşılabilmesi ve aktarılabilmesi için nokta ve hareketlerin kritik rol oynadığını savunmuş, her kıraatin kendine özgü bir telaffuz biçimi ve anlam incelikleri olduğunu, bu farkların korunmasının ancak doğru noktalama ve harekeleme ile mümkün olacağını belirtmiştir.

el-Muhkem 40 bâbdan meydana gelmektedir. Dâni, eserinde adeta Arap dilinin harf ve kelimelerine dair tüm boyutlarını ele aldığı görülmektedir. Şöyle ki öncelikli olarak noktalama ve harekeleme ameliyesinin tarihi sürecini, gereğini ve sahâbe ve tabiinden bu çabaya dair görüşleri aktarmaktadır.⁷⁶ Daha sonra, telifinde harflerin yapısı, yazılışı, seslendirilişi, kerih gören ya da cevaz verenlerin görüşleriyle birlikte ta'şir, tahmis çalışmalarını, sûre başlıklarının yazımı, ayet sayıları, Kur'an'ın doğru bir şekilde okunması, yazılması ve anlaşılması için gerekli olan kurallar ve ayrıntılar yer almaktadır. Aynı zamanda farklı kıraatler arasındaki uyum ve bu farklılıkların nasıl algılanması noktasındaki görüşlerini serdetmektedir. Dâni, eserinde tüm boyutlarıyla hece harfleri, yazımları, noktalamasının nasıl yapılacağına dair nakt ve i'câm ile ilişkili konuları detaylı bir şekilde ele almıştır.⁷⁷

O, *el-Muhkem fi nakti 'l-mesâhif* adlı eserinde, harekeleme ve noktalama işaretlerinin Mushaflara konulmasının tarihine dair bilgiler de vermektedir. İlk dönem sahâbe, tabiîn ve âlimlerin görüşlerini aktardıktan sonra, bu tasarrufu caiz gören ve buna karşı çıkıp kerih görenleri, ihtilâf ve ittifak noktalarını incelenmiştir. Ayrıca hecâ harflerinin sayısı, yazılış biçimi, tertibi, hareketlerin mahiyeti, konuluş yerleri ve kullanılan işaretler hakkında da bilgi verilmiştir.

⁷⁴ Mehmet Özdemir, "Endülüs", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1995).

⁷⁵ Çetin, "Dâni" 8/459.

⁷⁶ Dâni, *el-Muhkem*, 1-12.

⁷⁷ Dâni, *el-Muhkem*, 25-245.

el-Muhkem, yazıldığı tarih itibarıyla çok önemli bir eser olmakla birlikte, müellifi Dâni'nin Kur'an üzerine yapılan tasarruflar ile ilgili her bir meseleye müstakil bir eser yazmasıyla da değerlidir. Ayrıca, Kur'an'ın noktalama ve harekeleme konusunu, tartışmalı meseleler ve ele aldığı bu hususları işlediği kaynakları açısından da önemi haiz bir eserdir.⁷⁸ *el-Muhkem*, kendisinden önce i'câm ve nakt alanında yazılmış olan eserleri hâvî olması ve Mushaf alanında da klasik denilebilecek ve güvenilir kabul edilen bir kitap olması nedeniyle de değerlidir.⁷⁹ *el-Muhkem* İzzet Hasan tarafından 1960 yılında Dımaşk'ta yayımlanmıştır.⁸⁰

4. 2. *el-Mukni' fi ma rifeti mersûmi mesâhifi ehli'l-emsâr ma'a kitâbi'n-nakd*

Dâni'nin *el-Mukni'* adlı telifi yirmi iki bâb ve on sekiz fasıldan oluşmaktadır.⁸¹ Kur'an'ı ilk defa kimin cem' ettiği, sahâbelerin, kaç nüsha hazırlandığı ve bu nüshaların nereye gönderildiği hakkında görüşler yer almaktadır. Tüm boyutlarıyla hazf ve ispat konusunu,⁸² hemzenin yazılışı ile ilgili meseleleri, imam nüshasından çoğaltılan Hicaz, Irak ve Şam Mushaflarında görülen fazlalık ve eksiklik gibi muhtelif kıraat konularını ele almıştır.⁸³

Dâni'nin bu eseri ilk dönem yapılanları izah etmesi, kaynaklandırması ve günümüzde yazılanlara klasik dönem müellefatından kaynaklık teşkil etmesi açısından önemlidir. Çünkü Dâni'nin *el-Mukni'* adlı çalışması yaşadığı döneme kadar yapılan noktalama ve harekeleme tartışmalarının zirveye ulaştı 'efrâdı cami' ağıyârını mani' bir telif olarak değerlendirilebilir.⁸⁴ Ayrıca yakın dönemde yürütülen Mushaf yazımı ve basımı çalışmalarında, yazım kurallarını tayin ve tespit için esas alınan temel başvuru kaynaklarından birinin hatta önde geleninin *el-Mukni'* oluşu, onun referans metin olma vasfının devamlılığını göstermektedir.⁸⁵

Dâni'nin noktalama ve harekelemeye dair yazdığı ve diğer iki eserinin tekrarı/özeti mahiyetindeki üçüncü eseri ise *en-Nakt* adlı kısa çalışmasıdır. On bir bâb ve beş fasıldan oluşan telif, noktalama işini ilk kimin yaptığı, sahâbe ve

⁷⁸ Abdurrahman Çetin, "el-Muhkem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/44.

⁷⁹ Başal, *Endülüs Kıraat Ekolü*, 224.

⁸⁰ Çetin, "Dâni", 8/460.

⁸¹ Dâni, *el-Mukni'*, 13-125.

⁸² Dâni, *el-Mukni'*, 20-57.

⁸³ Dâni, *el-Mukni'*, 58-123.

⁸⁴ Tayyar Altıkulaç, "el-Mukni'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/138.

⁸⁵ Nevrin Nur Aslan, *Mushaf İmlası Edebiyatının Kaynak Analizi: Dâni'nin el-Mukni' Örneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2018), 1.

tâbiünden bunu uygun gören ve karşı olanların görüşlerini ele almaktadır.⁸⁶ Ayrıca harflerde/kelimelerde; hareke ve tenvin, sükûn, şedde, sakin nûn, izhar, idgâm, sıla, hemzenin yazılışı, eksik yazılan harflerin nasıl noktalanacağı ya da yazımında fazlalık bulunan kelimelerdeki harflerin nasıl noktalanacağına dair hükümler izah edilmektedir.⁸⁷ Kısacası Mushaf'ların noktalanması ve Kur'an lafızlarının zaptının keyfiyeti ile ilgili, *el-Mukni*'e mülhak muhtasar bir risaleden ibarettir. *el-Mukni*'in sonunda yer almaktadır.

Sonuç

Kur'an'ın mevsûkiyetine dair yapılan çalışmaları çok boyutlu bir şekilde ele almak gerekmektedir. Hz. Ebû Bekir'den bugüne kadar Kur'an üzerine yapılan tüm tasarruflar, Kur'an'ın mevsûkiyeti, kolay okunması ve ümmetin Kur'an'a kolay ulaşabilmesine yöneliktir. Yapılan bu hizmetlerin arka planında ilmî, kültürel, sosyal ve siyasi ciddi gerekçelerin olduğu ve bunlarında ümmetin ihtilafa düşmesini önleme ve vahdetini temin etme düşüncesi ile yapıldığı söylenebilir. On dört asırdır bir harfinin dahi değişmemesi, orijinalliğine dokunulamaması, Kur'an'ın manası ve İslam'ın ne olduğuna yönelik bu kadar tefrikaya karşın Kur'an metninin aynı kalması, onun korunduğunun an bariz alametidir.

Bu çalışmada Kur'an'ın noktalama ve harekeleme süreci, bu hizmetin yapılmasının arka planında yatan ilmî ve sosyo-politik gerekçeleri ele alınmıştır. Kur'an'ın nakt ve i'câm olmaksızın günümüzde ehl-i ilim olmayan insanlar tarafından okunamayacağı bazı örnekler üzerinden tartışılmış ve yapılan bu hizmetin müminlerin hayatını nasıl kolaylaştırdığı ifade edilmeye çalışılmıştır. Yaşadığı coğrafyanın demografik yapısı ve tarihi şartları gereği nakt ve i'câm konusunda en çok eser yazanlardan birisi olan Dâni hakkında bilgi verilmiş ve eserleri bu bağlamda tanıtılmıştır.

Bu çalışmada ulaşılan neticeler şu şekildedir. Kur'an, Hz. Peygamber döneminde bazı şartlar nedeniyle cem edilememiş, fakat gelişen şartlar, onun öncelikle cem' ve istinsahını daha sonra ise nakt ve i'câmını gerektirmiştir. Bu tasarrufların yapılmasında, dönemin alimlerinin ihtiyacı tespit edip adım atmasından daha etkileyici olanının siyasi iradenin konuya atması olduğu görülmüştür. Siyasi olarak Hz. Ebû Bekir, Hz. Osman, Mervan b. Hakem ve Haccâc b. Yusuf gibi isimlerin, en az Zeyd b. Sâbit, Ebü'l-Esved ed-Düeli, Nasr b. Âsım, Yahya b. Ya'mer ve Halil b. Ahmed kadar önemli olduğu tespit edilmiştir. Bu hizmetlerin devlet eliyle yapılması, birliğin sağlanması ve kalıcı

⁸⁶ Dâni, *en-Nakt*, 128.

⁸⁷ Dâni, *en-Nakt*, 131-145.

bir çözümün temin edilmesi noktasında daha etkili olduğu görülmüştür. Kur'an'ın noktasız ve harekesiz okunabilme imkanı mevcut şartlarda konunun uzmanları dışındaki insanlarınca fazla mümkün olmadığı, tarihi süreçte bu bağlamda yapılan hizmetlerin Müslümanların tamamının Kur'an'a daha kolay ulaşmasını temin eden bir hizmet olduğu kanaatine varılmıştır.

Müslümanların Kur'an üzerinde yapmış oldukları tüm bu çalışmaların, Hz. Peygamber'in yapmadığı şeyi yapmaları, yeni bir bid'at ortaya çıkarmaları veya tahrif ve tağyir değil bilakis Kur'an'ın mevsûkiyetine, kolay ulaşılabilmesine ve okunmasına yönelik bir hizmet olduğu zımnen ifade edilmeye çalışılmıştır.

Kaynakça | References

- Akdemir, Mustafa Atilla. "Dabtu'l-Mushaf ve Tecvid'li Mushaf Basımına Dair Bazı Tespit ve Değerlendirmeler". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 43 (2012), 291-303.
- Aksu, Ali. *Emevî Saltanatının Irak Valisi Haccâc b. Yûsuf*. İstanbul: Kitabevi, 2009.
- Altıkulaç, Tayyar. "el-Mukni". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/138-139. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Aslan, Nevrin Nur. *Mushaf İmlası Edebiyatının Kaynak Analizi: Danî'nin el-Mukni'yi Örneği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2018.
- Aycan, İrfan vd. *Emeviler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2003.
- Aycan, İrfan. "Emeviler Dönemi Kültür Hayatında Dini İlimlerin Tarihsel Gelişimi". *Dinî Araştırmalar* 2/5 (1999), 337-364.
- Aydemir, Mehmet Ali. "Ebû 'Amr ed-Dânî'nin el-Muhkem Fî Nakti'l-Mesâhif Eserinin Resmul-Musfah Açısından Analizi". *The Journal of Social Sciences* 71 (2024).
- A'zami, Muhammed Mustafa. *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'an Tarihi Eski ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.
- Başal, Abdulhalim. *Endülüs Kıraat Ekolü Tarihi, Kaynakları ve Yöntemleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022.
- Çelik, İmran vd. (ed.). *Hatibin Hitâbeti*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2023.
- Çetin, Abdurrahman. "Dânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/459-461. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Çetin, Abdurrahman. "Ebû Amr ed-Dânî ve Eserleri" 3/3 (1991), 31-40.
- Çetin, Abdurrahman. "el-Muhkem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/44. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân. *Ahrufu 's-seb'a li'l-kıraat*. Mekke: Mektebetü'l-Menare, 1987.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân. *el-Muhkem fi nakdi'l-mesâhif*. thk. Muhammed Hasan İsmâil Muhammed Hasan. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân. *el-Mukni' fi ma'rifeti mersûmi mesâhifi ehli'l-emsâr*. thk. Muhammed Sadık Kamhâvî. Kahire: Mektebetül-Külliyetül Ezheriyye, ts.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân. *en-Nakt*. thk. Muhammed Sadık Kamhâvî. Kahire: Mektebetül-Külliyetül Ezheriyye, ts.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-. *Câmi'u'l-beyân fi'l-kirâ'âti's-seb'*. thk. Muhammed Sâdık el-Cezâirî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dânî ed-. *et-Teysîr fi'l-kirââti's-seb'*. thk. Otto Pretzl. Beyrut: Dâru'l-kitâbu'l-arabî, 1984.
- Ergin, Mehmet Cevat. "Arap Nahvinin Doğuşu". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2005), 111-141.
- Erkoçoğlu, Fatih. *Emevî Devleti'nin Dönüm Noktası Abdulmelik Bin Mervân*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Goldziher, Ignaz. *İslam Tefsir Ekolleri*. çev. Mustafa İslamoğlu. İstanbul: Denge Yayınları, 1997.
- Hârûf, Muhammed Fehd. *el-Müeyesser fi'l-kirââti'l-aşri'l-mütevâtira min tariki tayyibeti'n-neşr*. Beyrut: Medâbiu Yusuf Beyzûn, 6. bs., 2020.
- Hatîp, Dr. Abdullatif el-. *Mu'cemü'l-kirâât*. 11 Cilt. Dimaşk: Dâru Sadi'd-Dîn, 2000.
- İbni Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî. *el-Mühteseb fi tebyîni vucûhi şevâzî'l-kirââti ve'l-izâhi anhâ*. thk. Muhammed Abdulkadir Atâ. Beyrut/Lübnân: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- Küçükturgut, Muzaffer Ekrem - Çakıcı, İrfan. "Kıraat İlminde Müdrec

- Olgusu”. *Hikem* 2/1 (2024), 17-38.
- Maşalı, Mehmet Emin. “Mushaf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/242-248. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Mekkî, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî. *el-Keşf ‘an vücûhi’l-kırâ’âti’s-seb‘ ve i’lelihâ ve hücecihâ*. thk. Şeyh Abdurrahîm et-Tarhûnî. 2 Cilt. Kahire: Dâru’l-Hadîs, 2007.
- Okumuş, Mesut. “Kur’ân İmlâsının Gelişim Süreci Üzerine Bazı Tespit ve Değerlendirmeler”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/17 (2010), 5-37.
- Özbek, Ömer - Bozmaz, Enes. “Kıraatlerin İştihârında Sosyo-Kültürel Ortam ve Siyâsî İlişkilerin Rolü”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 7/2 (2023), 743-765.
- Özdemir, Mehmet. “Endülüs”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 11/225-232. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1995.
- Öztürk, Mustafa - Ünsal, Hadiye. *Kur’an Tarihi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Şan, Lokman. “Resm-i Mushafın İ‘câzı Meselesi”. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/18 (2022), 754-775.
- Şen, Ziya. “Haccac b. Yusuf ve Mushaf Tarihindeki Yeri”. *Electronic Turkish Studies* 9/5 (2014).
- Uzun, Yakup. “Mushafların Gelişim Süreci”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2021), 383-425.
- Watt, W. Montgomery. *Kur’an’a Giriş*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 4. Baskı Ekim 2013.
- Yücel, Hasan. “Ayet Numaralarının Mushafa Ekleniş Amacı Üzerine”. *Dini Araştırmalar* 24/61 (2021), 375-426.
- Yücel, Hasan. “Kur’ân Metninin Modern Arap Yazısındaki Noktalama İşaretleri İle Yazımı”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/3 (2020), 1307-1331.
- Yücel, Hasan. “Reşîd Rızâ’nın Tefsirinde Ayetlerin Noktalama İşaretleri İle Yazımı Üzerine”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 4/3 (ts.), 165-200.